

Dindarlığı Etkileyen Faktörler

Abdurrahman Kurt

Prof. Dr., U.Ü. İlahiyat Fakültesi

k_abdurrahman@hotmail.com

Özet

Tıpkı din gibi dindarlığı tanımlamak kolay görünmüyor. Ancak içeriden-dışarıdan, teolojik ya da sosyolojik ve psikolojik açıdan bakmaya bağlı olarak farklı dindarlık tanımlamaları yapılabilir. Yine de bir kimsenin dindar olduğunun vurgulanması, onun genel olarak dini içselleştirdiği; dinî emir, tavsiye ve yasaklara uygun davranış sergilediği anlamına gelir. Öznel bir tecrübe olan dindarlık; aile sosyalleştirmesi, cinselliğe bakış, cinsiyet, medeni durum, yaş, eğitim, coğrafi bölge, kırsal-kent hayatı ve sosyo-ekonomik statü gibi olgusal ve sosyal çeşitli faktörler tarafından etkilenmektedir.

Abstract

Factors that Influence Religiosity

It does not seem easily to define religiosity just like religion. After all, in terms of inner-outer, theological or sociological and psychological, it may be done different religiosity descriptions. Religiosity which is subjective experience, is influenced by family socialization, viewing sexuality, gender, marital status, age, education, social geography, life of rural-urban dweller and socio-economic status, etc.

Anahtar Kelimeler: Dindarlık, tecrübe, cinsiyet, sosyo-ekonomik durum.

Key Words: Religiosity, experience, gender, socia-ekonomik status.

Giriş

Dindarlık (Ar. tedeyyün, İng. religiosity, religiousness, piety), izafi bir kavramdır ve din ile dinî davranış tanımlamalarından bağımsız olarak ele alınamaz. Hatta din kavramı ile dinî davranışın tanımında ortaya çıkan çeşitlilik ve bunlardan kaynaklanan belirsizlikler çoğu kez dindarlık kavramı için de geçerlidir. Bu tanımlar, sadece dinin özüne ve dini algılayana göre değil, dini yorumlayanın bakış açısına da göre de farklılık gösterebilir.

Dindarlık genel olarak "bireysel"lik ile çerçevesizdir. Bu bağlamda dindarlık, 'dinin insan hayatına nüfuz derecesi' şeklinde de tanımlanabilir.¹ Kelimenin önüne herhangi olumsuz ya da değer düşürücü bir sıfat eklenmeksizin, genel olarak, bir kimsenin dindar olduğunun vurgulanması, onun dini içselleştirdiği; dinî emir, tavsiye ve yasaklara bireysel düzlemde uyduğu; dini, gündelik hayatında toplumsal denetleyici olarak kabul ettiği ve kendi yaşayışının bir göstergesi haline getirdiği anlamına gelir.² Dindar kişi, her türlü davranışında dinî saiklerin etkisi altında bulunduğu için Tanrı ya da kutsalla kurulan ilişkiler, onun bütün dünyevi ilişkilerinin merkezini oluşturur.³

Her şeye rağmen bir tanım yapmamız gerekirse dindarlığı, bir kişinin mensubu olduğu dine ait inanç, ibadet ve sembollere ilişkin kabul, yoğunlaşma ve meşgul olma derecesi olarak tanımlayabiliriz. Dindar (Ar. mütedeyyin) ise mensubu olduğu dinin inanç, ilke, pratik ve sembollerini içselleştirip bunları tutum ve davranışlarında sergileyen kişidir.⁴

Binaenaleyh dindarlık bireyin hem formel ibadetlerinde hem de bütün davranışlarında sergilediği öznel bir kulluk göstergesidir. Ancak dindarlığın öznelliği, bu kulluk derecesinin empirik ölçütlerle

¹ Mustafa Tekin, "Dindarlık Bağlamında Amel-i Salih Kavramına Sosyolojik Bir Yaklaşım", *Dindarlık Olgusu (Sempozyum Tebliğ Ve Müzakereleri)*, Kurav Yay., İstanbul, 2004, s. 53.

² Necdet Subaşı, *Gündelik Hayat ve Dinsellik*, İz Yay. İst. 2004, s. 43.

³ Nurten Kımtır, "Benlik Saygısı ve Dindarlık İlişkisi", *Doktora Tezi*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

⁴ Farklı dindarlık tanımları için bkz, Zeki Arslantürk, "Dindarlığın Bağımsız Değişkenleri", *Dindarlık Olgusu (Sempozyum Tebliğ Ve Müzakereleri)*, Kurav Yay., İst. 2004, s. 239; Murat Yıldız, "Dindarlığın Tanımı ve Boyutları Üzerine Psikolojik Bir Çalışma", *Tabula Rasa*, Sayı: 1 (Ocak-Nisan), 2001, s. 23.

tespitinde pek çok açmazın da ortaya çıkmasına yol açmaktadır.⁵ Batı'da gerçekleştirilen ilk dönem alan araştırmalarında dindarlık, daha çok kiliseye devamlılık oranlarından hareketle tanımlanıyorken, Müslüman dünyasında da -zaten az sayıda olan araştırmalarda-cami ve namaz eksenli ilişkiler üzerinde yoğunlaşılarak aranıyordu. Bununla birlikte dindarlık araştırmalarında artık kilise veya camiyle ilişkilerin sorgulanmasına ilâveten bireysel dinsel haritasını ortaya çıkarmaya ve resmi bir bütün olarak görmeye yönelik daha kapsamlı ölçekler de geliştirilmiş bulunuyor. Bunların kültür-bağımlı nitelikleri nedeniyle eleştirilebilir kısımları olmakla birlikte, farklı kültürlerle de uyurlanabilme niteliğine sahiptirler.⁶

Bu çalışmada, Türkiye'de gerçekleştirilen istatistiksel araştırma bulgularından yola çıkarak dindarlık ile bir grup olgusal (cinsiyet, yaş) ve sosyal (sosyalleşme, medeni durum, statü vb.) demografik değişken arasındaki ilişki gösterilmeye çalışılacaktır.

İstatistiksel araştırmalar, dinî inanç ve davranışlarının oluşumu ve bağımsız değişken olarak dindarlığın şekillenilişinde genellikle aşağıdaki bağımsız demografik değişkenlerin birer faktör olarak etkili olduğunu gösteriyor:

- Aile sosyalleştirmesi,
- Cinselliğe bakış,
- Cinsiyet,
- Medeni durum,
- Yaş,
- Eğitim,
- Coğrafi bölge,
- Kırsal-kent hayatı,
- Sosyo-ekonomik statü.

a) Aile-Dindarlık İlişkisi

Aile, çocukların sosyo-kültürel kişiliğini etkileyen birincil sosyal çevre grubudur. Sevgi, saygı, itaat, fedakârlık, paylaşma, yardımlaşma gibi değerlerle birlikte din, ailede aynı anda kazanılır. Kimliğin şekillenmesinde başlıca faktör olması sebebiyle, kuşaklararası aktarım, inançların şekillenmesinde temel faktördür.

⁵ Subaşı, *age*, s. 61.

⁶ Örnek dindarlık ölçekleri için bkz, Hill, C. Peter ve Hood W. Ralph Jr., *Measures of Religiosity*, Religious Education Press, 1999.

Yakın sosyal çevre içerisinde özellikle anne-babalar, bütün kavrayışların (cognitions) gelişimini etkilerler.⁷

Erikson'a (1962) göre çocuğun, ailede -özellikle annenin ilgisi ölçüsünde- edindiği temel güven ya da güvensizlik izlenimleri, onun Allah'a karşı duyduğu güven duygusunu da etkilemektedir⁸. Söz konusu olumlu tecrübeyi yaşamayan çocuk, Allah sevgisini hissetmekte ve dolayısıyla dinî inanca sahip olmakta güçlük çekecektir. Yapılan araştırmalarda çocuk ve gençlerin aileden edindikleri davranış özellikleri arasında "dürüstlük, geleneğe saygı ve dine bağlılık" ilk sırada gelen özellikler arasındadır. Onların dinî sosyalleşmesinde ve belli bir dinî yönelim geliştirmesinde anne-babanın dinî tutum ve davranışları bir model oluşturmaktadır.⁹

Aile kurumu, çocukların dinî inanç, pratik ve bağlılıklarını sosyalleştirme yoluyla etkilemektedir. Anne-baba aynı dine mensup oldukları takdirde, kendi dindarlıklarını ve dinî kabullerini çocuklarına çoğunlukla aktarabilmektedir. Muhafazakâr aileler, kendi mezhebi eğilim ve inançları çerçevesinde çocuklarını sosyalleştirmektedirler. Keza, anne-babaya yakın olma duygusu, dinden dönme olasılığını da zayıflatmaktadır. Anne-baba, çocukların genellikle; eşlerden bir tanesi de diğerinin bazen din tercihini etkilemektedir. Bunların dinî tercihler üzerindeki etkileri *sempati* kavramıyla açıklanmaktadır. Çünkü insanlar, dini hizmetlere ya da cemaatlere sevdiklerini mutlu etmek amacıyla da katılabilirler.¹⁰

Ailenin dindarlığı, çocukların sadece dinî sosyalleşmelerini değil, genel sosyalitelerini de etkilemektedir. ABD'de yapılan bir araştırmada, dindar aile çocuklarının sosyal kabul ölçümünde daha yüksek puan almaya eğilimli oldukları; makbul olmayan davranışlar konusunda sosyal bakımdan daha kabul edilebilir bir tavır ortaya koydukları tespit edilmiştir.¹¹

Aile-din ilişkisi çocukların sosyalleştirilmesiyle sınırlı kalmamakta, araştırmalarda dinî davranışın evlilik, boşanma, aile büyüklüğü ve evlilik öncesi cinsel ilişkiyi içeren aile hayatının birçok

⁷ Hallahmi Beit-B. ve Michael Argyle, "Yaş ve Din", çev. Abdurrahman Kurt, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 4, 1992, s. 98.

⁸ H. Erik Erikson, *İnsanın Sekiz Çağı*, çev. T.B.Üstün, V. Şar, Birey ve Toplum Y, Ank, 1984, s.1-8; Mary Jo Meadow ve Richard D.Kahoe, *Psychology of Religion, Religion in Individual Lives*, New York, 1984, s. 35; Münire Erden, *Eğitim Psikolojisi, Gelişim-Öğrenme-Öğretme*, Arkadaş Yay, Ank. 1998, s.78.

⁹ Veysel Uysal, *Türkiye'de Dindarlık ve Kadın*, Dem Yay., İst. 2006, s. 73.

¹⁰ Darren-Ellison E. Sherkat ve G.Christopher, "Din Sosyolojisinde Son Gelişmeler ve Gündemdeki Tartışmalar", *Din Sosyolojisi, Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar*, Editörler: B. Solmaz ve İ. Çapçioğlu, Çizgi Kitabevi, Konya, 2006, s. 255, 276.

¹¹ Beit-Hallahmi ve Argyle, agm, s. 320.

boyutuyla bağlantısı ortaya konulmaktadır. Bu cümleden olarak birçok araştırmada, (evlilik öncesi cinsel ilişki, çocuk doğurma ve boşanma gibi bireyin tecrübe ettiği) tarihsel değişimlerin, insan hayatında (dini merkeze almayı, dinî katılım ve bağlılığı içeren) dindarlığın çeşitli boyutlarıyla bağlantıları incelenmiştir. Araştırmacılar, dinin otorite ve muhtevasındaki tarihsel değişikliklerin -doğurganlığı azaltmak, boşanmayı artırmak, gittikçe artan evlilik dışı birliktelikler ve daha fazla evlilik öncesi cinsel ilişkiler ve gebelikler gibi- aile tavrındaki eğilimlerle bağlantılı olduğunu gözlemlemiştir.¹²

Düzenli bir aile hayatının dinî davranışlar üzerinde olumlu tesirlere yol açtığı gözlenmiştir.¹³ Dinî bağlılıklar ile aile kurma, çocuk yetiştirme ve hayatın doğal akışı içinde yaşanan cinsellik, boşanma gibi bir takım olaylar arasındaki ilişki dinsel etkilemektedir. Genellikle, boşanma ve ayrı yaşama, dinî faaliyetleri azalttığı halde, evlilik ve çocuk yetiştirme dine yönelimi artırmaktadır.

Çiftlerin dine düşkünlüğü evlilikteki mutluluk ve uyumu artırırken, çatışma, aile işi şiddet ve ayrılma riskini azaltmaktadır.¹⁴ Türkiye'deki birkaç kadın sığınma evinde kalan ve eşleri tarafından şiddete maruz kalan kadınlara yönelik bir araştırmada, istatistiksel açıdan anlamlı olmamakla birlikte, kocanın ibadet düzeyi arttıkça, şiddetin psikolojik sonuçlarını hissetme düzeyi düştüğü, yani yaşanan şiddetin daha az hissedildiği gözlenmiştir.¹⁵

Aynı inançtan olan çiftler farklı inançlı çiftlere göre daha mutlu ve evlilikleri boşanma ile sonuçlanma olasılığı daha düşüktür. Eşler arasındaki teolojik mesafenin derecesi, evlilikteki mutsuzluk ve çatışma ile yakından ilişkilidir. Eşlerden birinin fundamentalist ya da cemaatçi olduğu farklı inanç evlilikleri, en yüksek uyumsuzluk ve ayrılma riskine sahiptir.¹⁶

¹² Arland-Axinn Thornton, William G. ve Hill H.Daniel, "Reciprocal Effects of Religiosity, Cohabitation, and Marriage", *The American Journal of Sociology*, Vol. 98, No. 3 (Nov., 1992), Published by: The University of Chicago Press, s. 628.

¹³ Ross M.Stolzenberg, Mary Blair-Loy ve Linda J.Waite "Religious Participation in Early Adulthood: Age and Family Life Cycle Effects on Church Membership", *American Sociological Review*, Vol. 60, No. 1 (Feb., 1995), Published by: American Sociological Association, s. 94; krş, Sherkat-Ellison, agm, s. 256-57.

¹⁴ Sherkat-Ellison, agm, s. 261.

¹⁵ Emine Öztürk, "Türkiye'de Aile İçi Şiddet, Kadın Sığınma Evleri ve Din", *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi*, İst. 2008, s. 177.

¹⁶ Sherkat-Ellison, agm, s. 262.

Aileyle ilgili konular içerisinde doğurganlık ve din ilişkisi de önemli bir ağırlığa sahiptir. Birçok surveyde, dinî inanca sahip olma ile doğurganlık arasında da ilişki bulunmuştur. Din ve aile değerleri arasındaki bağlantı nedeniyle dindar kadınların, Müslümanların, Roma Katoliklerinin ve Mormonların daha çok sayıda çocuğa sahip olabilecekleri beklenir. Kadınların artan eğitim düzeyleri ve ekonomik gelişme nedeniyle yirminci yüzyılın sonlarına doğru doğurganlık hızla düşüşe geçmesine rağmen kiliseye üyeliklerini sürdüren kadınlar, kiliseyle bağlantısı olmayanlara göre daha fazla çocuğa sahipler. Katoliklerin Protestanlardan daha fazla çocuklu oluşu gelenekselleşmiş bir bulgudur. Ancak Amerika Birleşik Devletlerinde bazen uyumun sağlandığı¹⁷ ve hatta Katoliklerde doğurganlığın daha az olduğu örnekler görülmüştür. İnançsızlar, en düşük doğurganlık oranlarına ve en az çocuk sahibi olma eğilimine sahip olduğu halde Mormonlar, büyük dinî gruplar içinde en yüksek doğurganlık oranına sahiptirler.¹⁸

b) Cinselliğe Bakış-Dindarlık-ilişkisi

Bir toplumda cinselliğin ilkeleri ve sınırları büyük ölçüde o toplumun benimsediği din, örf, gelenekler ve hukuk sistemi tarafından belirlenir. Tüm topluluklarda ensest ilişkiler yasaklanmıştır. Dinlerin belirlediği cinsel sınırlamalar ile modern tıbbın tavsiyelerinin çoğunlukla örtüştüğü söylenebilir.

Üç ilahi din içinde meşru addedilen cinselliğe bile kuşkuyla bakan Hıristiyanlık olmuştur. Bu anlayışın belirmesinde ruhbanlığın etkisi büyüktür. Dünyaya zorunlu katlanma eğiliminin ve ona yabancı olma tutumunun bir sonucu olarak bazı mezheplerde zamanla meşru evliliklere karşı bir tavır ortaya çıkmıştır. Tarihsel Hıristiyanlık, normal evlilikleri bile ancak dünyaya çocuk getirmek amacıyla meşru kabul ettiği halde, Katoliklikteki ruhbanlığın dışında, gündelik hayatta cinselliğin katı kurallara bağlı olmadığı bilinmektedir.

Bununla birlikte, Hıristiyanlar içerisinde ibadetlerini ifa eden, inançlı, dine değer veren ve cemaatsel bağlılıklarını sürdüren genç kadın ve erkeklerin diğerlerine nazaran evlilik öncesi cinsel faaliyetleri daha düşüktür.¹⁹ Cinsellikle ilgili geniş çaplı bir araştırmada, dine bağlı olanlar, sadece *heteroseksüel* evliliğin sınırları dahilindeki seksi onaylarken, dinsiz Amerikalıların seksi

¹⁷ Benjamin Beit-Hallahmi ve Michael Argyle, *The Psychology of Religious Behaviour, Belief and Experience*, Routledge, 1997, s. 208.

¹⁸ Sherkat-Ellison, agm, s. 262.

¹⁹ Phil Zuckerman, *Din Sosyolojisine Giriş*, çev. İhsan Çapçuoğlu-Halil Aydınalp, Birleşikkitabevi, Ank. 2006, s. 170; Sherkat-Ellison, agm, s. 261.

düşünme olasılıklarının Hıristiyanlarınkinden daha yüksek; Hıristiyanlardan daha fazla seks arkadaşı oranına sahip; Hıristiyanlardan daha sık cinsel ilişkiye girme ve Hıristiyanlardan daha fazla anal seks yapma olasılıklarının olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. On yıllarca süren araştırmanın bulgularından inançlı ve aktif Hıristiyanların, cinsel açıdan, dinsizlerden daha az müsamahakâr olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Cinsel müsamahakârlığın, evlilik dışı seksin ya da eşcinsel ilişkilerin kabul görmesinin kişilerin dinî yetiştirme tarzıyla ve dinî kimlikleriyle ya da bunların yokluğuyla doğrudan bağlantılı olma ihtimali çok yüksektir.²⁰

Batı kültüründe evlilik öncesi bakireliğin bir değer ifade etmesi şöyle dursun, küçümsenen, istenmeyen bir şey olduğuna dair yaygın bir kanı vardır. Bununla birlikte ABD’de yapılan bir araştırmada 1980’lerde Protestanların yoğun faaliyetleri sayesinde, ergen beyaz kadınlar arasında bakire kalmayı tercih edenlerin oranında bir artış görülmüştür.²¹

Günümüz Türkiye’sinde bekâreti bir değer değil aksine safsata olarak gören kesimler her zaman azınlıkta kalmıştır. Bozkurt’un (2000) Uludağ Üniversitesi öğrencilerine yönelttiği, *Kızların evlenmeden önce bekâretlerini korumaları, gereksiz eski moda bir laftır*, iddiasını öğrencilerin çoğunluğu (% 54,6) reddederken, bir kısmı (% 30) bunu onaylamaktadır. Bu konuda Fakülteler arasında farklılık olacağı kolayca tahmin edilebilir. İlahiyat Fakültesinin tüm öğrencileri bu görüşe karşı olduklarını ifade ederken, bekâretin gereksizliğine karşı olma konusunda onları sırasıyla Tıp (% 61,54), İİBF (49,48) ve Mühendislik Fakültesi öğrencileri izlemektedir. (İlahiyat dışındaki) öğrencilerin ekonomik düzeyleri yükseldikçe, bekâreti gereksiz bulanların oranında bir artış söz konusudur. Bunların en düşük gelir grubunda oranı % 14,82 iken bu oran en üst gelir grubunda % 52,94’e çıkmaktadır.²²

ABD ve İngiltere’de yapılan diğer bazı araştırmalarda, kiliseye devamla evlilik öncesi cinsel ilişki kurma ve mastürbasyonda negatif ilişki saptanmıştır. Farklı seks oyunları, cinsel ilişki gereksinimi ise dindarlarda daha az sıklıktadır. Kinsey’in surveylerinde homoseksüellik kiliseye devam edenlerde nispeten daha az

²⁰ Zuckerman, *age*, s. 171-174.

²¹ Sherkat-Ellison, *agm*, s. 261.

²² Veysel Bozkurt, *Püritanizmden Hedonizme Yeni Çalışma Etiği*, Alesta Yay., Bursa, 2000, s. 75-152.

sıklıktaydı; oran, özellikle Yahudilerde daha düşük ve Katoliklerde, özellikle de dinî pratiği olmayan Katoliklerde daha yüksekti.²³

c) Cinsiyet-Dindarlık İlişkisi

Özellikle 80'lı yılların başlarından itibaren Batı'da "cinsiyet (gender) ve din" ilişkisi etrafında çok sayıda literatür oluşmaya başlamıştır. Batı'da cinsiyet faktörünü esas alarak gerçekleştirilen dindarlık analizleri, kadın ve erkek dindarlıkları arasında çoğu defa anlamlı farklılıkların bulunduğunu ve kadınların genellikle niceliksel ve niteliksel olarak daha dindar olduklarını, daha çok ibadet ettiklerini ve Kitab-ı Mukaddes'i okuduklarını, hatta dine duygusal bir boyut kattıklarını gösterir.²⁴ Bu analizlere göre, kadınlar erkeklere nazaran dinî organizasyonlara daha sık katılmakta, dinsizliğe daha az eğilimli olmakta ve erkeklerden çok daha fazla inancına sadık kalmaktadır. Üstelik bu durum, sadece din için değil, astroloji, hurafe, büyü ve diğer manevi güçler için de geçerlidir.²⁵

Türkiye'de gerçekleştirilen araştırma sonuçları ise cinsiyet verileri açısından homojen olmayan farklı sonuçlar gösterir. Köktaş (1993)²⁶, Karaca (2000)²⁷, Onay (2004)²⁸ ve Mehmedoğlu (2004)²⁹ tarafından yapılan çalışmalarda inanç ile ibadetleri yerine getirme oranlarının erkeklerde kadınlara göre; Kımtır (2008)³⁰ tarafından yapılan çalışmada ise kız öğrencilerinde erkeklere göre daha yüksek olduğu görülmektedir. Karaca'nın araştırmasında hanım katılımcıların yüksek öğrenim mezunu veya halen yüksek öğrenim öğrencisi olmaları, sonuçları etkilemiş olabilir. Bayyigit'in (2001) araştırmasında ise üniversiteli öğrencilerin cinsiyet farklılıkları arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Buna göre, rasyonel inanç ve inançsızlıkta erkeklerin oranı kızlardan; irrasyonel, ilgisiz ve kararsız problemlili tutumda ise kızların oranı erkeklerden daha yüksektir. Yine namaz ve oruç ibadetlerini ifa etmede de erkek öğrencilerin kızlardan sayısal üstünlüğü gözlenmiştir.³¹ Uysal (2006) tarafından gerçekleştirilen çalışmada, kadın ve erkek dindarlıkları

²³ Beit-B.Hallahmi ve Argyle, Michael, *The Social Psychology of Religion*, Routledge&Kegan Paul, 1975, s. 153-154.

²⁴ Beit-Hallahmi ve Argyle, *age*, s. 71.

²⁵ Alan S.Miller ve J.P. Hoffmann, "Risk And Religion: An Explanation of Gender Differences in Religiosity", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 34, 1995, s. 63.

²⁶ M. Emin Köktaş, *Türkiye'de Dinî Hayat*, İşaret Yay. İst. 1993, s. 79.

²⁷ Faruk Karaca, *Ölüm Psikolojisi*, Beyan Yay., İst. 2000, s. 347.

²⁸ Ahmet Onay, *Dindarlık, Etkileşim ve Değişim*, Dem Yay., İst. 2004, s. 103

²⁹ A.Ulvi Mehmedoğlu, *Kişilik ve Din*, Dem Yay., İst. 2004, s. 162.

³⁰ Kımtır, "Benlik Saygısı ve Dindarlık İlişkisi", s. 192.

³¹ Mehmet Bayyigit, *Gençlik ve Din, Üniversite Gençliği Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma*, Ank.2001, s. 101, 122.

arasında inançlar bakımından anlamlı farklılıklar çıkmazken, dindarlığın ibadet, bilgi ve tecrübe boyutuna ilişkin tutum ve davranışlar bakımından iki grup arasında anlamlı farklılık gözlenmiş; kadın dinî tutum ve davranışlarının erkeklere göre daha daha az yoğun ve daha az güçlü olduğu ortaya çıkmıştır. Buna göre kadınların erkeklere kıyasla geleneksel anlamda dindarıktan biraz uzaklaştıkları veya biraz daha sekülerleştikleri söylenebilir.³²

Türkiye’de gerçekleştirilen araştırmalarda cinsiyet verileri arasındaki farklılıkların nedenleri hakkında herhangi bir açıklama yapılmazken, Batı’daki araştırmalarda kadınların erkeklere göre daha dindar olmalarının gerekçeleriyle ilgili sosyal ve psikolojik çok farklı yorumlar yapılmaktadır. Sosyoloji literatüründe bu konuyla ilgili iki genel açıklama görülmektedir.

Birincisi farklı *sosyalleşme* üzerine odaklanır ve kadınların erkeklere nazaran daha uysal, itaatkâr, edilgen ve terbiye edici olarak yetiştirildiklerini ve dolayısıyla bu özelliklerin yüksek dindarlık düzeyi ile bağdaştığını ileri sürer. Bu teze göre sosyalleşme sürecinde edinilen cinsiyet rolleri, özellikle annelik rolü ile dindarlık arasında güçlü bir ilişki kurulmakta; dindarlığın çocukların yetiştirilmesi, hayata hazırlanması ve bütün aile üyelerinin mutluluğuna ilişkin etkileri içeren annelik rolü içinde inşa edilmiştir.³³ Ayrıca kadınların kendilerini çocukları için bir rol modeli olarak görmeleri, onların dindarlık eğilimini artıran bir faktör kabul edilir.

İkinci açıklama, kadınların toplumdaki *yapısal konumları* nedeniyle erkeklere göre daha dindar olduğunu ileri sürer. Genellikle bu bakış açısı, dışarıdaki iş gücüne daha az katılımlarının ve çocuk yetiştirmede daha büyük sorumluluklarının kadınları din ile daha çok ilgilenmelerine yol açtığı görüşündedir. Luckmann ve Martin’in tezi şudur: İş gücüne düşük katılım, kadınlara dinsel faaliyetlere iştirak etmesi için daha çok zamanla birlikte bireysel kimlik ve bağlılık kaynağına daha fazla ihtiyaç duymalarını sağlamaktadır. Dahası, çocuk yetiştirmede kadınların belirgin rolünün, aile mutluluğunu sağlamaya yönelik ilgideki korelasyon nedeniyle onların dindarlığını artırdığı da ileri sürülmüştür. Yine kadınların erkeklere nazaran evle sınırlı bir yaşam sürdürmelerinin bir sonucu olarak daha fazla zamana sahip olmaları ve sosyo-ekonomik güçten

³² Uysal, *age*, s. 80.

³³ Miller ve Hoffmann, *agm*, s. 63-64; Alan S. Miller ve Rodney Stark, “Gender and Religiousness: Can Socialization Explanations Be Saved?”, *American Journal of Sociology*, 107(6), 2002, s. 1402.

görece düşük olmalarının yarattığı mahrumiyet ve yoksunluk duyguları, onların dindarlık eğilimlerini artırdığı ifade edilmiştir.³⁴

Bir sanatkarın bir eser inşa etmesi nedeniyle Yaratıcı bir Tanrı'ya inanma duygusunu kolaylıkla tecrübe edebileceği kabul edilebilir bir durumdur. Dolayısıyla bir eser inşa eden sanatkarla annelik rolü arasında benzerlik kurabiliriz. Annelik rolü, yani bir çocuğa matris olmak, onu dünyaya getirmek ve yetiştirmek, mikrokozmos bir prototip gibidir. Bir başka deyişle anne, çocuk doğurmak ve onu yetiştirmek açısından kendi çapında tanrısalılığı tecrübe etmekte ve böylece yaratan-yaratılan ilişkisini kavramaya yatkın bir fıtrata sahip olması onu dindar bir kişiliğe eğilimli kılmaktadır.

Toplumsallaşma sürecinde kadınlar erkeklere göre toplumsal değerlere daha bağlı kişiler olarak yetişmekte ve bundan dolayı daha muhafazakâr eğilimlere sahipler. Tarihsel olarak dinlerin ilk müntesipleri içerisinde kadınların hiç olmaması ya da çok az sayıda olmaları da bunun göstergesi kabul edilebilir. Sözelimi Hz. İsa'nın havarileri arasında hiç kadın yoktu. İslam Peygamberi Hz. Muhammed'in tebliğini ilk benimseyen eşi Hz. Hatice olmasına rağmen ilk Müslümanlar arasında kadın sayısı çok azdı.

Psikoloji alanındaki araştırma bulgusuna göre kadınların dini yönelimleri ya da katılımları arttıkça endişe ve kaygıları da o ölçüde azalmaktadır. Bu yüzden kadınların endişe, hassasiyet, hayal kırıklığı, suçluluk ve günahkârlık hislerini daha yüksek düzeyde barındıran bir kişilik özelliğine sahip olmalarının onları dinden destek almaya daha çok yönlendirdiği ileri sürülmektedir.³⁵

d) Yaş-Dindarlık İlişkisi

İnsan, dünyaya geldiği andan itibaren yaşlanmaya başlamakta ve ölüme doğru yol almaktadır. Onun bu yolculuğunda acaba, gençlik dönemlerinde mi, orta yaşlarda mı yoksa ölüme daha yakın olduğu ileri yaş dönemlerinde mi dinsellik ile ilişkisi daha çok artmaktadır?

Birleşik Devletlerde yaş ve dindarlık arasındaki ilişkiyi araştıran bazı araştırma sonuçları, 18 ile 30 yaşları arasında dinsel etkinlikte kesin bir düşüş olduğunu, bunu 30. yaştan sonra sürekli bir artışın takip ettiğini ortaya çıkarmıştır. Fakat bu konuda

³⁴ Miller ve Hoffmann, agm, s. 64; krş, İlkay Şahin, "Değişim Sürecinde Bir Anadolu Kasabasında Kadın Dindarlığı: Boğazlıyan Örneği", *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi*, Editörler, Ünver Günay-Celeleddin Çelik, Karahan Kitabevi Yay., Adana 2006, s. 325-329.

³⁵ Şahin agm, s. 326.

boylamsal (longitudinal) araştırmalara ait farklı sonuçlar olduğu için 30 ile 60 yaşları arasında dinî davranış ve inançlarda meydana gelen değişiklikleri tanımlamak üzere üç farklı model önerilmiştir. Bazı araştırmalar, 15. yaştan 30. yaşa kadar dinsel etkinlikte bir düşüşü, sonraki yaşlarda ise sürekli bir artışı ifade eden "geleneksel" (traditional) modele dayanır. İkinci grupta yer alanlar, yaş ile hiçbir değişikliğin olmadığını belirten "sabitlik" (stability) modelini benimsemiştir. Üçüncü model ise, yaşın yükselmesiyle birlikte dinsel etkinlikte sürekli bir düşüş olduğunu söyleyen "kayıtsızlık" (disengagement) modelidir.³⁶

Sözgelimi ilki 1936'da kolej öğrenimi sırasında, diğeri 1950'de test edilen 836 kişilik bir grubun pozitif dinî tutumunda zaman içinde bir artış gözlenmiştir. Bunu destekleyen başka araştırmalar da olmakla birlikte, 1942'de kolejde test edilen 1964'de tekrar incelenen bir denek grubuyla ilgili başka bir araştırmada grubun dinî inançlarında önemli bir değişikliğin olmadığı kaydedilmiştir. Yine de Beit-Hallahmi ve Argyle'in verdiği örnekler, geleneksel modeli destekler görünmektedir. Zira 30 ile 60 yaşları arasında dinsel etkinliğin artışını destekleyen güçlü kanıtlar bulunmaktadır.³⁷ Bu araştırmalar, söz konusu dönemde, dinsellik üzerinde yaşın etkisinin bireyin yaşamındaki diğer tarihsel değişikliklerin etkisinden daha az önemli olduğunu göstermektedir.

60 yaş ve daha sonrasında ilgili Batı'da yapılan birçok araştırma insanların yaşlandıkça kiliseye daha az gittiklerini belirtir. Bu durum, bazen yaşlanmayla bazen de fiziksel yetersizlikle açıklanmıştır. Yaşlı insanlar kiliseye gitmek yerine televizyon ayinlerini daha fazla dinlerler. Bu oran altmışlarda % 21,5 olmasına karşılık doksanlarda % 60'dır.

Yaşlanmayla birlikte kilise etkinliklerindeki katılımın aşamalı düşüşüne karşılık, dua ve dinî tutumlarda, Tanrı'ya inanmada artış söz konusudur. Muhtelif çalışmalar, küçük farklılıklar olsa da, yaşlıların Tanrı inançlarının daha kesin olduğunu ve genellikle Tanrı'nın merhametli sıfatına vurgu yaptıklarını ortaya çıkarmıştır. Diğer taraftan ahirete inanma yaş ile birlikte açık ve sürekli olarak artış halindedir. Caravan'ın (1949) araştırmasında 90'ın üzerinde olanların tamamı ölüm sonrası hayata kesin olarak inanmaktadırlar. Keza görece yaşlı insanların yargılanmaksızın doğrudan doğruya cennete gideceklerine inanmaları olukça doğaldır. Stark (1968), ölüm sonrası bir hayattan emin olan liberal Protestanların oranının, daha aşağı yaşlarda % 38 iken 70. yaşta % 70'e yükseldiğini, oysa ılımlı Protestanların aynı yaşlarda % 56'dan % 87'ye, muhafazakâr

³⁶ Beit-Hallahmi ve Argyle, agm, s. 326, 328.

³⁷ Beit-Hallahmi ve Argyle, agm, s. 326-328.

Protestanların % 87'den % 100'e artış gösterdiklerini, Katoliklerin ise % 80 ile oldukça sabit bir durumda olduklarını tespit etmiştir.³⁸ Genel olarak din yaşlıların hayatında önemli bir yer işgal etmeye devam etmektedir. Ayrıca yaşlılar din ile uğraş içinde olmaktan dolayı rahatlamakta ve diğer yaş gruplarına oranla inançlarıyla özdeşleşmekte; inançlarını hayata geçirmek için daha fazla gayret göstermektedirler.³⁹

Türkiye'de yaş ve din ilişkisine ampirik düzeyde ilk dikkat çeken araştırma, Taplamacıoğlu (1962) tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada namazını kılan, orucunu tutan ve diğer dinî görevlerini elinden geldiğince yerine getirmeye çalışan "dini bütün" kimselerin oranı 16-30 yaş grubunda % 31,8 iken bu, 30-50 yaş grubunda % 48,5'e, 50 + yaş grubunda ise % 68,5'e yükseldiği gözlenmektedir.⁴⁰

Köktaş'ın (1993) araştırması, Allah inancının 30. yaştan itibaren ilerleyen yaşla birlikte artışı; ancak 61+ yaş grubunda küçük de olsa azalma eğiliminde olduğunu göstermiştir.⁴¹ Uysal'ın (1995) 20-41+ yaş grupları arasındaki katılımcılardan elde ettiği araştırma sonucu, yaş ilerledikçe insanların dine karşı daha olumlu tutum ve davranışlar geliştirdiğini ortaya koymuştur.⁴²

Sonuç olarak, yaşın ilerlemesiyle zirveye ulaşan din, ergenin zirveye ulaşan dininden çok farklıdır. Ergenlerde duygusal telaşla bir arada bulunan büyük bir zihni karışıklık vardır. Zira gençlerin tüm eğilimleri şu veya bu şekle ani olarak dönüşebilir. Oysa ileri yaşlarda hem duygular hem de zihin sabitlik ve istikrar kazanır.⁴³

e) Medeni Durum-Dindarlık İlişkisi

Din ile bağlantılı kişilerin evli, bekâr ve dul oluşlarıyla dindarlık düzeyleri arasında bir ilişki kurulabilir. Nitekim Türkiye'deki çeşitli araştırmalarda da evlilerin dinî pratikleri yerine getirme açısından bekârlara göre genel anlamda daha dindar olduğu

³⁸ Beit-Hallahmi ve Argyle, agm, s. 329-330.

³⁹ Timothy R. Johnson, "The Significance of Religion for Aging Well", *American Behavioral Scientist*, Vol. 39(2), 1990, s. 186-209; karşı, M. Akif Kılavuz, "Yaşlanma Sürecinin Dinî Gelişime Etkileri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 2, 2005, s. 97-112.

⁴⁰ Mehmet Taplamacıoğlu, "Yaşlara Göre Dinî Yaşayışın Şiddet ve Kesafeti Üzerinde Bir Anket Denemesi", *AÜİF Dergisi*, c. 10, 1962, s. 149-150.

⁴¹ Köktaş, *Türkiye'de Dinî Hayat*, s. 81.

⁴² Veysel Uysal, "İslamî Dindarlık Ölçeği Üzerine Bir Pilot Çalışma", *İslamî Araştırmalar*, VIII, S.3-4, 1995, s. 263-271.

⁴³ Beit-Hallahmi ve Argyle, agm, s. 331.

görülmüştür. Günay (1979)⁴⁴, Köktaş (1993)⁴⁵, Karaca (2001)⁴⁶ ve Kayıklık (2003)⁴⁷ tarafından gerçekleştirilen araştırmalarda evli yetişkinlerin, bekâr yetişkinlerden daha dindâr olduğu tesit edilmiştir. Bir örnek vermek gerekirse, Erzurum ve çevre köylerinde namazlarını düzenli kılanların oranı evlilerde % 40, dullarda % 34,4 ve bekârlarda % 21,3'dür.⁴⁸

Arslan'ın (2004)⁴⁹ araştırmasında popüler dindarlık açısından evlilerin; Uysal'ın (2006)⁵⁰ kadın dindarlığına ilişkin araştırmasında evli kadınların dinî tutum ve davranışlarının yönü ve yoğunluğu bakımından bekârlara kıyasla daha güçlü bir dindarlık eğilimi içinde oldukları saptanmıştır. İçgüdümlü ve dışgüdümlü şeklinde daha farklı bir dindarlık modeline göre kurgulanan Koç'un (2008)⁵¹ araştırmasında da evli yetişkinlerin içgüdümlü dindarlık modeline sahip olma eğilimlerinin bekârlar ve dullardan daha yüksek olduğu gözlenmiştir.

Medeni durumla ilgili olarak Batı'da yapılan araştırmalarda ise farklı sonuçlara ulaşılmıştır. Birçok araştırmada evlilik ve bekârlık açısından evlilerin lehine çok küçük bir farklılık bulunmuştur. Bir araştırma sonucuna göre ise bekâr kadınların kiliseye devamda evlilere oranla (% 30, % 16) daha önde oldukları gözlenmiştir. Evlilerin bekârlara göre daha yaşlı olabilecekleri göz önünde tutulduğunda bu, çarpıcı bir sonuç olarak görünür. Zira ilerleyen yaşla birlikte dinî aktivitede bir artış söz konusudur. Beit-Hallahmi ve Argyle'ın konuyla ilgili derlediği sonuçlar içinde belki de en çarpıcı olanı -eşini kaybetmiş- dulların* bekâr ve evlilere göre özellikle günlük dua ve ölüm sonrası hayata inanmada daha çok dinî davranış sergilemeleridir. Onların daha yüksek yaş ortalamaları, bunun bir açıklaması olabilir. Bununla birlikte dullar aynı zamanda maneviyata ve ölüm sonrası hayatta sevdikleriyle kavuşacaklarına inanma eğilimindedirler. Boşanmış ve ayrı yaşayanlar da evlilerden

⁴⁴ Ünver Günay, *Erzurum ve Çevre Köylerinde Dinî Hayat*, Erzurum Kitaplığı, 1999, s. 103-104.

⁴⁵ Köktaş, *Türkiye'de Dinî Hayat*, s. 109.

⁴⁶ Faruk Karaca, *Psiko-Sosyal Açıdan Yabancılaşma ve Dinî Hayat*, Bil Yay, İst. 2001, s. 227.

⁴⁷ Hasan Kayıklık, *Orta Yaş ve Yaşlılıkta Dinsel Eğilimler*, Baki Kitabevi Yay., Adana, 2003, s. 205.

⁴⁸ Günay, *age*, s. 104.

⁴⁹ Mustafa Arslan, *Türk Popüler Dindarlığı*, Dem Yay., İst. 2004, s. 212-214.

⁵⁰ Uysal, *age*, s. 82.

⁵¹ Mustafa Koç, "Yetişkinlik Döneminde Dindarlık ile Benlik Kavramı Değişkenleri Arasındaki İlişki", *Doktora Tezi*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s. 204.

* Bu tür araştırmalarda eşlerinden birisi ölmüş kimseler "dul" (widowed) olarak nitelendirilmekte ve dullar ile "boşanmış" (divorced) ya da "ayrı yaşayanlar" (separated) ayrı kategoride değerlendirilmektedir.

ortalama olarak daha yaşı olacaklar ve muhtemelen dullardan daha genç olmayacaklardır. Ancak onlar küçük istisnaların dışında birçok dinî aktivitede evlilerle benzer özellikler sergilemektedir. Bazı kiliselerin boşanmayı kınaması ya da hoş karşılamaması bu durumun açıklaması olabilir.⁵²

f) Coğrafi Bölge-Dindarlık İlişkisi

Din-iklim ve coğrafi bölge, fiziki çevre arasında ilişki kurma, yeni bir girişim olmayıp başlangıcı antik filozoflara kadar uzanan bir araştırma geleneğidir. Klasik sosyoloji literatüründe bu geleneğe coğrafyacı ekol adı verilmektedir. Müslüman medeniyet tarihçisi İbn Haldun (732-1332 H/808-1406 M), özellikle iklim koşulları ve yenilen gıdalar ile insanların sosyal ve psikolojik karakterleri arasında ilişki kurar ve üretim ve tüketim biçimleri toplumların sadece kategorik olarak, bedevi-hadari tarzında, sosyal yapılarını değil aynı zamanda onların dinî düşüncelerini de doğrudan etkilediğini belirtir. Ona göre iklimin mutedil oluşu çeşitli açılardan bireysel ve toplumsal (umran) gelişmeye tesir ettiğinden özellikle şehir ve kasabalar orta ve mutedil iklim bölgelerinde neşvü nema bulur. Bu iklim bölgesi, ilimleri, sanatları, din ve dinî hükümleri, devlet ve siyaset anlayışıyla diğerlerinden ayırt edilir.⁵³

İbn Haldun, mutedil iklim bölgesinde ikamet ettiği halde lüks ve bolluk içerisinde yaşamayan kırsal kesime mensup insanların bedenleri, renkleri, ahlak ve dinlerinin, varlık içine gömülmüş ova halkından daha iyi ve güzel olduklarını da belirtir. "Kırlarda yaşayan insanların renkleri daha saf, bedenleri daha temiz, şekil ve vücut yapıları daha mükemmel ve daha güzel, ahlakları aşırıılıktan daha uzak, bilgi elde etme ve kavrayış yetileri daha keskindir."⁵⁴ Bu durum, din ve ibadet konularında da kendini gösterir. O, bedevilerin hadarilere göre ahlâken ve diyaneten hayra, fazilete ve insani meziyetlere daha yatkın, samimi, dürüst, namuslu, mert, misafirperver ve yiğit; buna mukabil hadarilerin ise nispeten ikiyüzlü, döneke, bencil, yalancı, çıkarıcı, şekilci, hilekâr ve kurnaz olduklarını öne sürer.⁵⁵

Gerçekte her iki grup arasında ahlâki yönden görülen bu fark, kaynağını ekonomik ve politik koşullardan alır. Ekonomik koşulların bozuk, ticari hayatın ölçsüz, üretimin ve tüketimin dengesiz, gelir dağılımının gayri âdil olduğu kâr getiren ve kazanç temin eden

⁵² Beit-Hallahmi ve Argyle, *The Social Psychology of Religion*, s. 51-52.

⁵³ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, c.1, Dergah Yay., İst, 1991, s. 336.

⁵⁴ İbn Haldun, *age*, 1/343-344.

⁵⁵ İbn Haldun *age*, 2/867 vd.

kaynakların âdilâne paylaşılmadığı toplumlarda sağlam bir ahlâki hayatın bulunmasına imkân yoktur. Çünkü iktisadi alandaki bozukluk, ahlâki çöküntüyü doğurur. Aynı şekilde iktisadi alanın doğruluğu ve dürüstlüğü de doğru ve dürüst niteliğine sahip bir ahlâki yapıyı doğurur.

Bazı ampirik araştırmalar, din-coğrafi bölge arasındaki ilişkinin dindarlığa etkisini konu edinmiştir. Gündelik hayatta insanlar, bazen nispet edildikleri yöre ve bölgelere göre farklı nitelendirmelere muhatap olurlar ve buna göre kendileri hakkında bir kalıp yargı (stereotip) oluşturulur. Bağımlı bir değişken olarak dindarlık olgusu da çoğu defa bu tür ilişkilendirmeden payını alabilir. Gerçekten de bu kalıp yargılar acaba ne kadar doğrudur? Yöre ve bölgelere göre değişebilen bir dindarlık imgesi olabilir mi?

İnanç coğrafyası açısından da ilginç sonuçları olan Uysal'ın kadın dindarlığına ilişkin araştırma bulgularına göre, Trakya bölgesinin ortalaması, dindarlığın her boyutunda en düşük puana sahiptir. Mesela, inanç boyutunda Trakya bölgesinin ortalaması (3,57) ile İç Anadolu (3,92) ve Karadeniz (3,89) bölgelerinin ortalamaları arasında anlamlı farklar ortaya çıkmıştır. İbadet boyutu bakımından da Trakya bölgesinin ortalaması yine en düşük iken (2,02), Karadeniz (2,80) ve Doğu Anadolu (2,80) bölgeleri ilk sırada yer almış onları İç Anadolu, Marmara, Ege, Akdeniz ve Güney Doğu Anadolu bölgeleri izlemiştir.⁵⁶

Türkiye'de sekiz ayrı yerleşim bölgesine ait araştırma sonuçlarından hareketle Aydınalp (2004), bölgelere göre inanç ve ibadet dağılımlarını derlemiştir. Buradan çıkan sonuçlara göre, bölgeler arasında inanç normlarına katılım oranlarında (ortalama % 97) büyük farklılık görülmemekle birlikte, diğerlerine göre daha modern bir yapıyı temsil eden İzmir yöresinde kısmi bir düşüş tespit edilmiştir. Günlük namaz açısından (ortalama % 30) bölgeler arası farklılık olup İzmir (% 24) ve Konya (% 24) gibi metropol illerde oran düşüken, Gerede (%30), Yeniyayla (% 20) dışında geleneksel yapısını muhafaza eden Çorum'da (% 56), Rize'de (% 45) ve Erzurum'da (% 36) kısmi bir artış olduğu gözlenmiştir.⁵⁷

Yöre-dindarlık ilişkisi, antropolojik araştırmalarda da ele alınan bir konudur. 1982-83 ve 92 yıllarında Doğu Karadeniz'de gözlemlerde bulunan iki sosyal antropolog Hann çifti, yörenin batısının doğusundan daha dindar olduğunu, hatta Rize ve Trabzon illerinin ilçeleri arasında bile farklılıklar bulunduğunu tespit

⁵⁶ Uysal, *age*, s.83.

⁵⁷ Bkz, Halil Aydınalp, "Türkiye'de Dinî Yapı: Örnek Alanlar Üzerinden bir Tasvir", *Dindarlık Olgusu (Sempozyum Tebliğ Ve Müzakereleri)*, Kurav Yay., İst. 2004.

etmişlerdir. Sözelimi, onların anlattıklarına göre, Trabzon'un Çaykara ve Of ilçeleri dindarlığıyla ünlüdür ve bölgedeki imamların çoğu bahsedilen ilçelerden gelmektedir. Oysa başka yörelerin imamları, bu Of lu hocaların İslam eğitiminin temel ilkelerinden bile yoksun olduklarını söylerler. Yazarlar, beklenilmeyecek ölçüde karşılaştıkları görece daha az dindarlıkları, bölgede ikamet eden ve etnik bakımdan "lâzi" olarak bilinen bazı grupların atalarının on yedinci yüzyıldan önce Hıristiyan olmalarına (on dokuzuncu yüzyılda geçmişleri kolektif hafızalarından silinmiş olsa bile) bağlama eğilimindedirler.⁵⁸

g) Kırsal-Kent Yaşantısı-Dindarlık İlişkisi

Sadece coğrafi bölge değil insanların kırsalda ya da kentlerde ikamet etmeleri veyahut her iki olguyla ilgililik dereceleri onların tüm sosyal yaşantısında olduğu gibi dinî yaşantılarını da etkileyebilir. Kırsal alanda yaşayan kimselerle şehirlerde yaşayanların dinî yaşantıları nicelik ve nitelik açısından farklılık gösterebilir.

Kır ve köy hayatının kendine göre önemli avantajları olmakla birlikte entellektüel aktiviteler için uygun bir yaşantı tarzı olmadığı açıktır. İslam'ın temel kaynağı Kur'an ve hadis, nezaketten yoksun kaba bedevi davranış biçimini ve aklî tefekkürü geliştirmeye müsait olmayan kırsal hantal yapısını eleştirmektedir Kur'an'da bedevilerin dinî düşünceleri kolaylıkla kabullenemeyecekleri vurgulanır.⁵⁹ Ancak Kur'an, kırsal geleneklere sahip olanların güzel davranışlarına da dikkat çeker.⁶⁰ Yine de sertlik, kabalık, aklî melekeye yeterince başvurmama bedeviliğin yaygın özelliklerindedir.

Ayetlerden anlaşıldığı üzere, göçebe hayat tarzına ve bu hayatın yoğunluğu sert, esneklikten yoksun bir mizaca sahip olan bedeviler, gününbirlik kabilevi ilgi ve maslahatlarıyla doğrudan bağlantılı görünmeyen ahlâki emir ve müeyyidelere ayak uydurmayı yerleşik insanlara göre daha zor başarabilmektedirler. Bu zorluk, onların yüksek kültürlerin doğduğu, geliştiği merkezlere olan fiziki mesafelerinin uzaklığıyla daha da artmakta ve buna bağlı olarak da

⁵⁸ İldiko Bellér-Hann ve Chris Hann, *Doğu Karadeniz'de Devlet, Piyasa, kimlik, İki Buçuk Yaprak Çay*, çev. Pınar Öztamur, İletişim Yay., İst. 2003, s. 243.

⁵⁹ "Bedeviler hakkı tanımaktan kaçınmada ve ikiyüzlü davranışlarında (yerleşik insanlardan) daha ısrarcıdır ve Allah'ın elçisine indirdiği öğretinin sınırlarını görmezden gelmek, (başkalarına göre) onlardan daha çok beklenen bir haldir." Bkz, *Tevbe*, 9/97.

⁶⁰ "Bedeviler arasında da "Allah'a ve ahiret gününe inanan, infak ettiklerini, kendilerini Allah'a yaklaştıran ve Elçi'nin dualarında anılmalarını sağlayan vesileler olarak görenler de vardır." Bkz, *Tevbe*, 9/99.

bedeviler dini öğretilere karşı nispeten daha kapalı, daha kavrayışsız kalmaktadır.⁶¹

Burada şunu da belirtmek gerekir: İbn Haldun'un, olumlu kırsal değerleri ve bedevi geleneklerini övmesi, şehir hayatını yermesi anlamını taşımaz. O, "bedeviliği", tıpkı Tönnies'in "cemaati" (community) gibi canlı bir sosyal dayanışma ruhuna sahip toplum biçimi olarak görür ve ondan övgüyle bahseder. Yaşanılan hayat şartlarını müştereken paylaşan tüm "cemaat" tipi toplumlar gibi bedevilik, sadece kırsal toplumlara ait bir yaşam türü olmayıp şehirlerde de varlığını sürdürebilir.⁶²

Günümüze gelindiğinde ABD'de yapılan araştırmalarda, çiftçilerin diğer meslek gruplarıyla karşılaştırıldığında kilise üyelikleri daha düşük olduğu halde daha geleneksel ve köktenci oldukları; tipik büyük şehir halklarının ise daha az geleneksel dinî davranış sergiledikleri ortaya çıkmıştır. Ülke çapında yapılan anketlerin büyük şehirlerden katılımcıları, küçük şehirler ve köylerden olanlara göre daha az Ortodoks dinî etkinliği rapor etmişlerdir. Eğitsel ve sosyal sınıf farklılıkları, bu bulguların çoğunda muhtemelen dikkate alınmıştır. Çiftlerin farklılıkları, onların genel sosyal tutumları ve daha etno-centrik ve soyutlanmış konumlarıyla açıklanmaktadır.⁶³

Günay'ın (1979) araştırmasında kırsal kesimde namaz, oruç gibi ibadetleri düzenli olarak yerine getirenlerin oranı kentte yaşayanlardan daha yüksektir. Kırsal kesimden kente göç etmiş olanların kentte oturma süreleri uzayıp kent yaşamıyla bütünleşmeleri arttıkça ibadetlerde bir azalma tespit edilmiştir. Buna mukabil, kentlilerin nafile namaz ve oruçlara kırsal kesimde olanlara göre daha fazla ilgi duydukları gözlenmiştir. Nafile ibadetlere olan ilgiyle sırf dinî gruplar olarak bilinen ve daha çok kentsel olgular olan tarikat, cemaat vb. dinî gruplara aidiyet arasında yakın bir ilişki bulunabilir. Zira mensuplarının dinî yaşayışlarını sıkı denetim altında tutan bu tür gruplar, nafile ibadetlere de önem vermeleriyle dikkat çekmektedirler.⁶⁴

⁶¹ Bir hadis olarak aktarılan "*Köylerde/mezralarda (kefûr) kalmayın. Çünkü oralarda iskan etmek, kabirde iskan etmek gibidir*" sözü de yerleşik hayat tarzının göçebe hayat tarzına olan üstünlüğünü vurgulamaktadır. Bkz, El-Aclunî, İsmail b. Muhammed el-Cerrahi, *Keşfu'l-Hafa* (1-2), Dar-ı İhyaü't-Türas, c.1, Beyrut, 1351, s. 262; Bu konuyla ilgili bir diğer hadis de şudur: "*Badiyede yaşayan kimse mizaç olarak kabalaşır*". Bkz, Tirmizi, *Fiten*, 59; Ebu Davut, *Edahî*, 24; Neseî, *Sayd*, 24.

⁶² Bu konuda daha geniş bilgi için bkz, Abdurrahman Kurt, "Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yönden İslam Öncesi Mekke Toplumu", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, S. 2, 2001, s. 75-101.

⁶³ Beit-Hallahmi ve Argyle, *age*, s. 171-173.

⁶⁴ Günay, *age*, s. 103-125; İbadetlerde kırsal-kent farklılaşması için ayrıca bkz, Ramazan Karaman, *Sanayileşmenin Dine Etkisi, Mersin Örneği*, Konya, 2000.

h) Sosyo-Ekonomik Statü-Dindarlık İlişkisi

Kişilerin muhtelif sınıf, eğitim, meslek ve gelir gruplarına mensubiyetleri nedeniyle ortaya çıkan toplumsal farklılıklar, onların dinî yaşayışlarını, tutum ve davranışlarını önemli ölçüde etkilemektedir. Bu konuyla ilgili olarak din sosyolojisinde M. Weber'in öncülük ettiği hatırı sayılır bir literatür bulunmaktadır. Onun çiftçi, asker, tüccar, esnaf, köle, işçi ve entelektüel zümrelerin dinî yaşayışlarına ilişkin kategorik tasviri, başta J. Wach ve G. Mensching olmak üzere, kendisinden sonraki birçok din sosyoloğuna esin kaynağı oluşturmuştur.

Dinî kaynaklar kadar sosyolojik kaynaklar da dindarlık ve zenginlik arasında çoğunlukla bir uyumsuzluk görürler. Büyük dinler servet düşmanlığı yapmadıkları halde, dinî yaşayış açısından servet ve zenginliklerin hep tehlikeli olabileceği konusunda tabilerini uyarmışlardır.

Weber'e göre imtiyazlı sınıflar kendilerini doymuş ve müstağni saymalarından ötürü bütün kurtuluşçu dinlerde servet ve iktidarlara yönelik güvensizlik hâkimdir.⁶⁵ Peygamberler ve din önderleri, doymuş ve kayırılmış tabakalarda kurtulma arzusunun zayıf olduğunu biliyorlardı. Efendi tabakalar, kurtuluş dinleri açısından daha az sadıktılar. Rasyonel bir dinsel ahlâkın gelişmesinin toplumsal kökleri, daha aşağı sınıflarda bulunmaktadır. Çünkü Weber'in teorisinde dinsel çileciliğin ruhunun kafesten kaçması, ekonomik gelişmişlik seviyesinin yüksekliğiyle koşutluk gösterir.

Ekonomik gelişmişlik düzeyinin yüksekliği beraberinde sekülerleşme eğilimlerini de getireceği için hemen hemen bütün dinler, adeta tek bir ağızdan, maddi servet kazanma ilk amaç kabul edildiği takdirde bunun dünyayı felâkete götüreceğini deklare etmişlerdir. Peygamberlerin ve din adamlarının tecrübeleri, servete ve kudrete olan güvensizliğe işaret etmesinin sebebi budur. Kutsal kitaplar ve Peygamberlerin en büyük endişelerinden birisi, dünya sevgisi ya da malına aldanarak müntesiplerinin dünyevileşme sürecine girme ihtimalidir. Zira onlar biliyorlardı ki, bu dünyada "doymuş" ve rahata ermiş imtiyazlı tabakalarda, kurtuluş arzusu zayıftır. Weber'in ifadesiyle imtiyazlı, efendi tabakalar, kurtuluş dinleri açısından daha az dindardır. İktidar elitleri "statü destanlarını, kendilerinde var olan çok özel ve içten gelen bir değere, çok kere kan asaletine bağlamaya eğilimlidirler." Sosyal bakımdan bastırılmış ya da statüsü olumsuz değerlendirilen tabakaların sosyal

⁶⁵ Weber, Max, *The Sociology of Religion*, Translated by Ephraim Fischhoff, Beacon Press, Boston. 1963, s. 95.

konumları ise kendilerine verilmiş özel bir "misyon" olduğu inancıyla beslenir.⁶⁶

Sosyo-ekonomik durum, dinî yaşayışı etkileyen önemli faktörlerden biridir. Batı'da yapılan araştırmalardan elde edilen bulgular, dindarlık ve sosyo-ekonomik düzey ilişki her zaman tek biçimli ya da belirgin olmayıp kullanılan ölçeğe göre farklı olmakla birlikte yine de bu iki olgu arasında belirgin bir ilişkiyi göstermektedir.⁶⁷

Türkiye'de gerçekleştirilen araştırmaların aynı doğrultuda belirgin ilişkiye işaret ettiği gözlenmektedir. Günay (1979) araştırmasında veriler gelir açısından incelendiğinde, gelir düzeyi yükseldikçe dinî yaşayışın şiddetinde bir azalma olduğu; veriler tabakalaşma açısından incelendiğinde de benzer şekilde kendilerini dünya işlerine kaptırmış bulunan üst tabakalara doğru çıktıkça dine bağlılıkta belli bir düşüş olduğu görülür. Yani üst tabaka, dinî yaşayışa en az ilgi duyan tabakadır.⁶⁸ Köktaş'ın (1993) araştırma sonuçlarına göre, "ortanın altı" ve "orta" düzeydeki gelir grubuna dahil kişilerin İslam dini ile ilgili farklı sorulara verdiği olumlu cevapların oranı, diğer gelir gruplarındakinden genel olarak daha yüksektir.⁶⁹

Onay'ın (2004) araştırmasında, orta gelir düzeyine mensup ailelerden gelen öğrencilerin dindarlık düzeyi puanları, yüksek ve düşük gelir grubuna mensup olanlardan daha yüksektir. Gelir düzeyi yüksek olan ailelere mensup öğrencilerin dindarlık düzeylerinin ise düşük ve orta gelir düzeyine mensup ailelerden gelen öğrencilerinkinden daha düşüktür.⁷⁰ Bu sonuç, orta gelir grubuna mensup ailelerden gelenlerin, düşük ve yüksek gelir grubuna mensup öğrencilerden genel olarak daha dindar olduklarını göstermektedir.

Kımtır'ın (2008) araştırmasında dinseliliğin hem inanç hem de ibadet boyutunda ailelerin gelir düzeyi arttıkça dindarlık puanlarının arttığı, alt gelir grubuna mensup ailelerden gelen gençlerin en düşük ortalamaya sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.⁷¹

Karaca'nın araştırmasında meslek grupları içerisinde "polis memurları"nın en dindar grup olduğu tespit edilmiştir. Bu durum, onların almış oldukları vasat eğitim düzeyiyle açıklanabileceği gibi,

⁶⁶ Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, haz. H.H.Gerth ve C. Wright Mills, çev. Taha Parla, Hürriyet Vakfı Yay., İst. 1986, s. 236.

⁶⁷ Beit-Hallahmi ve Argyle, *age*, s. 161.

⁶⁸ Günay, *age*, s. 269.

⁶⁹ Onay *age*, s. 115.

⁷⁰ Onay, *age*, s. 115-116.

⁷¹ Kımtır, *agt*, s. 195.

onların özel çalışma alanlarıyla da ilgili olabilir. Zira araştırmaya katılanlar, "özel harekât timi"ne mensup olduklarından sürekli ölümle yüz yüze kalabilen kimselerdir. Dolayısıyla onların diğer meslek gruplarına nispetle dinî inançlarını biraz daha içselleştirmeleri olasıdır. Nitekim ölümle yüz yüze gelmek, katılımcıların dindarlık düzeylerini olumlu yönde etkileyen bir diğer faktördür.⁷²

Konuyla ilgili araştırma sonuçlarının, Weber'e ait din, orta sınıfların aşağı kesimlerinde en canlı yaşayış biçimine sahiptir" görüşünü büyük ölçüde desteklediğini söyleyebiliriz.

i) Eğitim-Dindarlık İlişkisi

Eğitim değişkeni dindarlığın bilgi boyutunda ve dinî bireyselleşmede önemli bir faktör olarak rol oynarken, genel anlamda inanç ve pratik boyutlarında artan öğrenim düzeyi karşısında dinî tutum ve davranışlara ilgide bir azalma söz konusudur.⁷³

Konuyla ilgili Türk toplumunda gerçekleştirilen pratik araştırmaların bir kısmında eğitim düzeyi yükseldikçe dindarlık eğilimleri ve düzeylerinin azaldığı sonucuna ulaşılmıştır. Taplamacıoğlu'nun (1962) katılımcıları arasında üniversite mezunlarının bulunmadığı araştırmasında namazını kılan, orucunu tutan ve elden geldiğince dinî görevlerini yerine getiren din bütün kimselerin çoğunluğunu okur-yazar olmayan ümmiler oluşturur. Ümmiler arasındaki dindar oranı, % 61,5'dir. Ümmiler arasında sofuluk⁷⁴ % 4,2 ve softalık⁷⁵ % 8,6 oranında yer alır. Aynı araştırmada en yüksek öğrenim düzeyini gösteren orta öğrenim grubunun % 51,4'ü cenaze ve bayram namazın dışında hiçbir dinsel törene katılmayanları (gayri amil); % 20,5'i çevresindekilere göre ibadetlerini yapan, idare-i maslahatçıları (opportunistes); % 17,7'si

⁷² Karaca, *age*, s. 348.

⁷³ Celaleddin Çelik, "Değişkenler ve Boyutlar Bağlamında Türk Toplumunda Dinî Hayatın İncelenmesi", *Bilimname*, S. I, 2003/1, s. 171.

⁷⁴ Taplamacıoğlu'na göre sofü zümresi (pieux) "dünyevi görevlerini kaplayacak kadar din gereklerine saygı gösterir. Bunların çoğu yaşlı kimselerdir; farz ve sünnetten başka nafîle oruç ve namazlarını savsamazlar. Günlerinin büyük kısmını ibadetle geçirirler. Başkalarına zararlı değillerdir. Yenileri tenkit etmekle beraber zararlı bir şekilde işleri engellemek yolunu tutmazlar."

⁷⁵ Taplamacıoğlu'na göre softa zümresine (bigots) bakılacak olursa, "toplum fertlerini baştan sona kadar cezalandırmak gerekir: Sağa bakmak haram, sola bakmak haram, müzik dinlemek günah, futbol fena ve bütün yenilikler gâvur icadıdır. Bunlar herkesten şüphe eder, herkesin bir muhbir, kötülük tohumu saçan bir müfsit olduğuna, dinin, imanın dünyadan silinip gittiğine kanidirlir."

dini bütünleri (pratiquants) ve % 10, 4'ü sofuları gösterirken, içlerinde softa bulunmamaktadır.⁷⁶

Günay'ın (1979) araştırmasında benzer sonuçlar görülmektedir. Burada, okur-yazar olmayanlar arasında namaz kılmayanlara hiç rastlanmazken ilkokul mezunlarının % 4'ü, ortaokul ve lise düzeyinde öğrenim görenlerin % 14,3'ü ve yüksek öğrenim düzeyinde öğrenim görenlerin % 34,7'si namaz kılmadığını belirtmiştir. Namaz kılanların oranı da okur-yazar olanlardan (% 47) diğer üç öğrenim düzeyine doğru (% 44,4, % 18 ve % 15) düşüş göstermektedir. Bu durum, öğrenim düzeyi yükseldikçe namaz kılmama eğiliminin arttığını; buna mukabil öğrenim düzeyi düştükçe namaz kılma eğiliminin arttığını ortaya koymaktadır. Cuma namazı kılma ve oruç tutmada da aynı eğilimin geçerli olduğu görülmektedir.⁷⁷

Köktaş'ın (1993) İzmir ve çevre ilçelerinde yürüttüğü araştırma sonuçları Bayyigit'in sonuçlarını desteklemektedir. Bu çalışmada "eğitim düzeyi yükseldikçe inanma tutumunda bir azalma görülürken inanmama tutumu artmaktadır. Allah'a inanç, üniversite öğrencileri ve üniversite mezunları arasında en düşük oranları (% 84,9, % 86,5) gösterirken, inanmama da yine bu iki grup arasında en yüksek orana ulaşmaktadır."⁷⁸

Ancak Akdoğan (2002)⁷⁹, Mehmedoğlu (2004)⁸⁰, Kardeşahin (2007)⁸¹ ve Yapıcı (2007)⁸² tarafından yapılan çalışmalarda ise daha farklı sonuçlara ulaşılmıştır. Batı'da yapılan çalışmalarda da farklı faktörlere bağlı olarak eğitim düzeyi ile dindarlık arasında bazen olumlu bazen de olumsuz ilişkilerin ortaya çıktığı görülmektedir.⁸³

Eğitim düzeyi ile dindarlık arasındaki ilişki oldukça karmaşık bir örüntü sergilediği için bu hususta genellemelerden kaçınılması doğru bir tercih olacaktır. Alınan eğitimin nitelik ve içeriği bu hususta önemli bir işleve sahiptir. Yüksek düzeyde gerçekleştirilen din eğitimi, dinî yaşayış üzerinde olumlu etki yaparken, seküler

⁷⁶ Taplamacıoğlu, agm, s. 145, 150-151.

⁷⁷ Günay, *age*, s. 101, 109, 122.

⁷⁸ Köktaş, *age*, s. 78, 215.

⁷⁹ Ali Akdoğan, *Geleneksel Toplumdan Modern Topluma Geçişte Dini Hayat*, Rağbet Yay., İst. 2002.

⁸⁰ Mehmedoğlu, *Kişilik ve Din*.

⁸¹ Hakkı Kardeşahin,, *Dinî hayat, Gördes Örneği*, Birleşik Yay., Ank. 2007.

⁸² Asım Yapıcı, *Ruh Sağlığı ve Din, Psiko-Sosyal Uyum ve Dindarlık*, Karahan Kitabevi, Adana, 2007.

⁸³ Beit-Hallahmi ve Argyle, *age*, s. 33-38.

alanlardaki yüksek tahsil bunu belirli ölçüde olumsuz etkileyecektir.⁸⁴

Sonuç

Aile-din ilişkisini konu edinen araştırmalarda, dinî sosyalleşmelerini öncelikle ailede edindiklerinden dolayı çocukların, genellikle, ebeveynlerinin dinî ve mezhebî eğilimleriyle uyumlu oldukları görölmüştür. Ailenin dindarlığının, çocukların sadece dinî sosyalleşmelerini değil, aynı zamanda genel sosyalitelerini de etkilediği gözlenmiştir. Keza birçok araştırma dinî davranışın evlilik, boşanma, aile büyüklüğü ve evlilik öncesi cinsel ilişkiyi içeren aile hayatının birçok boyutuyla bağlantısı ortaya konulmuştur.

Batı'da cinsellik-din ilişkisini sorgulayan araştırmalarda, inançlı ve ibadetlerini düzenli olarak yapan kimselerin, diğerlerine göre, cinsel faaliyetlerinin daha düşük olduğu; heteroseksüel evliliğin sınırları dahilinde daha yüksek oranda kaldıkları tespit edilmiştir. 1980'lerden sonra Protestan beyaz kadınlar arasında evlilik öncesi bakireliğin artış eğilimi gösterdiği saptanmıştır. Uludağ Üniversitesinde gerçekleştirilen bir araştırmada da dine bağlılık ile evlilik öncesi bekâreti onaylama arasında belirgin bir olumlu ilişki bulunmuştur.

Cinsiyet faktörünü esas alarak Batı'da gerçekleştirilen dindarlık analizleri, kadın ve erkek dindarlıkları arasında çoğu defa anlamlı farklılıkların bulunduğunu ve kadınların genellikle niceliksel ve niteliksel olarak daha dindar olduklarını göstermiştir. Türkiye'de gerçekleştirilen araştırma sonuçları ise cinsiyet verileri açasından homojen olmayan farklı sonuçlar ortaya koymuştur.

Yaş-dindarlık ilişkisini sorgulayan araştırma sonuçları homojen olmamakla birlikte, Batı'da 30-60 yaşları arasında dinselliğin artışını destekleyen kanıtlar bulunmuştur. Daha sonraki dönemlerde, fiziksel etkinliğin gerilemesine bağlı olarak kilise katılımındaki düşüşe karşılık, dua ve dinî tutumlarda artış gözlenmiştir. Türkiye'de yapılan bir araştırmada ise, 50+ yaş grubunda dindarlık düzeyinde bir artış tespit edilmiştir.

Medeni durumla ilgili olarak Batı'da yapılan araştırmalarda farklı sonuçlara ulaşılırken, Türkiye'deki araştırmalarda evlilerin bekârlardan daha dindar olduğu sonucu ortaya çıkmıştır.

Kırsal ve kent hayat tarzı açasından Batı'da yapılan sorgulamalarda, çiftçilerin diğer meslek gruplarına göre kiliseye katılımları daha düşük olduğu halde daha geleneksel ve köktenci oldukları saptanmıştır. Türkiye'de gerçekleştirilen bir araştırmada ise

⁸⁴ Yapıcı, *age*, s. 264-265.

kırsal kesimin ibadetleri yerine getirme oranının daha yüksek olduğu gözlenmiştir.

Sosyo-ekonomik durum-dindarlık ilişkisini konu edinen Batılı araştırma bulguları, kullanılan dindarlık ölçeklerine göre farklı sonuçları göstermiştir. Buna mukabil Türkiye’de gerçekleştirilen araştırmalarda gelir düzeyi yükseldikçe dinî yaşayışın şiddetinde bir azalma olduğu; veriler tabakalaşma açısından incelendiğinde de üst tabakalara doğru çıktıkça dine bağlılıkta belli bir düşüş olduğu gözlenmiştir.

Kaynakça

- A.Ulvi Mehmedoğlu, *Kişilik ve Din*, Dem Yay., İst. 2004.
- Abdurrahman Kurt, "Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yönden İslam Öncesi Mekke Toplumu", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, S. 2, 2001.
- Ahmet Onay, *Dindarlık, Etkileşim ve Değişim*, Dem Yay., İst. 2004.
- Alan S.Miller ve J.P. Hoffmann, "Risk And Religion: An Explanation of Gender Differences in Religiosity", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 34, 1995.
- Ali Akdoğan, *Geleneksel Toplumdan Modern Topluma Geçişte Dini Hayat*, Rağbet Yay., İst. 2002.
- Arland-Axinn Thornton, William G. ve Hill H.Daniel, "Reciprocal Effects of Religiosity, Cohabitation, and Marriage", *The American Journal of Sociology*, Vol. 98, No. 3 (Nov., 1992), Published by: The University of Chicago Press, s. 628.
- Asım Yapıcı, *Ruh Sağlığı ve Din, Psiko-Sosyal Uyum ve Dindarlık*, Karahan Kitabevi, Adana, 2007.
- Beit-B.Hallahmi ve Argyle, Michael, *The Social Psychology of Religion*, Routledge&Kegan Paul, 1975.
- Benjamin Beit-Hallahmi ve Michael Argyle, *The Psychology of Religious Behaviour, Belief and Experience*, Routledge, 1997.
- Celaleddin Çelik, "Değişkenler ve Boyutlar Bağlamında Türk Toplumunda Dinî Hayatın İncelenmesi", *Bilimname*, S. 1, 2003/1.
- Darren-Ellison E. Sherkat ve G.Christopher, "Din Sosyolojisinde Son Gelişmeler ve Gündemdeki Tartışmalar", *Din Sosyolojisi, Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar*, Editörler: B. Solmaz ve İ. Çapçuoğlu, Çizgi Kitabevi, Konya, 2006.
- El-Aclunî, İsmail b. Muhammed el-Cerrahi, *Keşfu'l-Hafa* (1-2), Dar-ı İhyaü't-Türas, c.1, Beyrut, 1351.

- Emine Öztürk, "Türkiye'de Aile İçi Şiddet, Kadın Sığınma Evleri ve Din", *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Doktora Tezi, İst. 2008.
- Faruk Karaca, *Psiko-Sosyal Açıdan Yabancılaşma ve Dinî Hayat*, Bil Yay, İst. 2001.
- Faruk Karaca, *Ölüm Psikolojisi*, Beyan Yay., İst. 2000.
- H. Erik Erikson, *İnsanın Sekiz Çağı*, çev. T.B.Üstün, V. Şar, Birey ve Toplum Yay., Ank, 1984.
- Hakkı Karaşahin,, *Dinî hayat, Gördes Örneği*, Birleşik Yay., Ank. 2007.
- Halil Aydınalp, "Türkiye'de Dinî Yapı: Örnek Alanlar Üzerinden bir Tasvir", *Dindarlık Olgusu (Sempozyum Tebliğ Ve Müzakereleri)*, Kurav Yay., İst. 2004.
- Hallahmi Beit-B. ve Michael Argyle, "Yaş ve Din", çev. Abdurrahman Kurt, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 4, 1992.
- Hasan Kayıklık, *Orta Yaş ve Yaşlılıkta Dinsel Eğilimler*, Baki Kitabevi Yay., Adana, 2003.
- Hill, C. Peter ve Hood W. Ralph Jr., *Measures of Religiosity*, Religious Education Press, 1999.
- Ildiko Bellér-Hann ve Chris Hann, *Doğu Karadeniz'de Devlet, Piyasa, kimlik, İki Buçuk Yaprak Çay*, çev. Pınar Öztamur, İletişim Yay., İst. 2003.
- İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, c.1, Dergah Yay., İst, 1991.
- İlkay Şahin, "Değişim Sürecinde Bir Anadolu Kasabasında Kadın Dindarlığı: Boğazlıyan Örneği", *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi*, Editörler, Ünver Günay-Celaleddin Çelik, Karahan Kitabevi Yay., Adana 2006.
- M. Akif Kılavuz, "Yaşlanma Sürecinin Dinî Gelişime Etkileri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat fakültesi Dergisi*, S. 2, 2005.
- M. Emin Köktaş, *Türkiye'de Dinî Hayat*, İşaret Yay. İst. 1993.
- Mary Jo Meadow ve Richard D.Kahoe, *Psychology of Religion, Religion in Individual Lives*, New York, 1984.
- Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, haz. H.H.Gerth ve C. Wright Mills, çev. Taha Parla, Hürriyet Vakfı Yay., İst. 1986.
- Mehmet Bayyigit, *Gençlik ve Din, Üniversite Gençliği Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma*, Ank.2001.

- Mehmet Taplamacıoğlu, "Yaşlara Göre Dinî Yaşayışın Şiddet ve Kesafeti zerinde Bir Anket Denemesi", *AIF Dergisi*, c. 10, 1962.
- Miller ve Hoffmann, agm, s. 63-64; Alan S. Miller ve Rodney Stark, "Gender and Religiousness: Can Socialization Explanations Be Saved?", *American Journal of Sociology*, 107(6), 2002.
- Murat Yıldız, "Dindarlığın Tanımı ve Boyutları zerine Psikolojik Bir alışma", *Tabula Rasa*, Sayı: 1 (Ocak-Nisan), 2001.
- Mustafa Arslan, *Türk Popüler Dindarlığı*, Dem Yay., İst. 2004.
- Mustafa Koç, "Yetişkinlik Döneminde Dindarlık ile Benlik Kavramı Değişkenleri Arasındaki İlişki", *Doktora Tezi*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.
- Mustafa Tekin, "Dindarlık Bağlamında Amel-i Salih Kavramına Sosyolojik Bir Yaklaşım", *Dindarlık Olgusu (Sempozyum Tebliğ Ve Müzakereleri)*, Kurav Yay., İstanbul, 2004.
- Münire Erden, *Eğitim Psikolojisi, Gelişim-ğrenme-ğretme*, Arkadaş Yay, Ank. 1998.
- Necdet Subaşı, *Gündelik Hayat ve Dinsellik*, İz Yay. İst. 2004.
- Nurten Kımtar, "Benlik Saygısı ve Dindarlık İlişkisi", *Doktora Tezi*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.
- Phil Zuckerman, *Din Sosyolojisine Giriş*, ev. İhsan apıoğlu-Halil Aydınalp, Birleşikkitabevi, Ank. 2006.
- Ramazan Karaman, *Sanayileşmenin Dine Etkisi, Mersin rneği*, Konya, 2000.
- Ross M.Stolzenberg, Mary Blair-Loy ve Linda J.Waite "Religious Participation in Early Adulthood: Age and Family Life Cycle Effects on Church Membership", *American Sociological Review*, Vol. 60, No. 1 (Feb., 1995), Published by: American Sociological Association.
- Timothy R. Johnson, "The Significance of Religion for Aging Well", *American Behavioral Scientist*, Vol. 39(2), 1990.
- nver Günay, *Erzurum ve evre Köylerinde Dinî Hayat*, Erzurum Kitaplığı, 1999.
- Veysel Bozkurt, *Pritanizmden Hedonizme Yeni alışma Etiği*, Alesta Yay., Bursa, 2000.
- Veysel Uysal, "İslamî Dindarlık leği zerine Bir Pilot alışma", *İslamî Araştırmalar*, VIII, S.3-4, 1995.
- Veysel Uysal, *Türkiye'de Dindarlık ve Kadın*, Dem Yay., İst. 2006.

Weber, Max, *The Sociology of Religion*, Translated by Ebrahim Fischhoff, Beacon Press, Boston. 1963.

Zeki Arslantürk, "Dindarlığın Bağımsız Değişkenleri", *Dindarlık Olgusu (Sempozyum Tebliğ Ve Müzakereleri)*, Kurav Yay., İst. 2004.